УДК: [572.2:904] «12»

Юрій Долженко, Богдан Прищепа

КРАНІОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА ДОРОГОБУЖА

У статті розглядаються етнічні ознаки на черепах XIII ст. із давньоруського міста Дорогобуж. Використовувались дві краніологічні методики: краніометрія і краніоскопія. Визначено, що за класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен Т. Алексєєвої, чоловічу збірну серію можна віднести до мезодоліхокранного відносно широколицего типу, де знаходяться племена тиверців, уличів, древлян. У свою чергу, за класифікацією антропологічних типів Т. Рудич, мезокранна жіноча група потрапляє до кола полянських племен. За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, після аналізу головних компонент простежується подібність досліджуваної групи до черепів з території полян.

Ключові слова: краніологія, антропологія, краніоскопія, археологія, Дорогобуж.

Городище давнього Дорогобужа розташоване на північній околиці однойменного села, на північно-західному виступі, схожому на мис високого корінного берега р. Горині у місті впадання в неї струмка [32, с. 18]. Розташований на одному із головних сухопутних шляхів, що вів із Києва на захід, на пограниччі Київського і Волинського князівств, Дорогобуж був важливим військово-стратегічним центром київських князів [32, с. 8]. Досить часто Дорогобуж згадується у середині XII ст. у зв'язку з боротьбою за київський стіл Юрія Долгорукого та Ізяслава Мстиславича. Як тільки Юрію вдалося оволодіти Києвом, а Ізяслав змушений відступити на Волинь, між ними виник конфлікт за порубіжне Погориння та його головні центри – Дорогобуж і Пересопницю [32, с. 7].

З черепів, придатних для вимірів, були сформовані чоловіча і жіноча серії, що нараховують відповідно 5 і 9 черепів. Усі вони походять виключно з братського могильника XIII ст. [32, с. 53–71].

Опис та виміри матеріалу провадилися у Рівненському краєзнавчому музеї з використанням традиційних [48; 2] та сучасних методик [50].

Стать визначалася за морфологічними особливостями черепа. Вік визначався комплексно за ознаками на черепі, зубах [52]. Назомалярний та зигомаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми, оскільки більшість дослідників користуються саме цією сіткою [2, с. 53]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Бакстона та Моранта [46]. За методикою Н. Абіндера вимірювалися назомалярний і зигомаксилярний кути [1].

Чоловіча серія із 5 черепів характеризується добрим розвитком м'язового рельєфу, надперенісся і надбрівних дуг. Поздовжній діаметр черепної коробки великих розмірів, поперечний – малих. У цілому, вибірка з території давньоруського міста Дорогобужа характеризується мезокранією, черепний покажчик дорівнює (75,7) для п'яти черепів. Висотний діаметр черепної коробки (від базіона) і вушна висота великі (гіпсі та акрокранія).

Довжина основи обличчя виміряна на 4 черепах. В середньому вона мала. Верхня висота ортогнатного обличчя дуже мала. Виличний діаметр великий (140 мм). Варіація значна: від 136 мм, у пох. № 10 до 143,4 мм у черепа № 6. Поперечний фаціо-церебральний індекс великий, так само як і середня ширина обличчя. Верхньолицевий покажчик дуже малий (еуріен), що вказував на широке обличчя у групі. На верхньому рівні обличчя сильно профільоване, на середньому трохи сплощене, що надає вибірці певну особливість, подібну до похованих в Пересопниці (132,2°), а також Шестовиці, де зигомаксилярний кут дорівнює аж 133,5° [18, с. 37–47]. Орбіти великої ширини та дуже малої висоти, за покажчиком дуже вузькі (хамеконхія). Ніс широкий (хамеринія), кут його випинання великий (29,3°). У цілому можна назвати такі риси обличчя архаїчними і морфологічно подібними до описаних раніше також малочисельної групи Возвягеля, яка знаходиться на межі волинянських і древлянських земель [34; 35, с. 140].

За класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен за Т. Алексєєвою [4, с. 67], чоловічу серію певною мірою можна віднести до мезодоліхокранного відносно широколицего типу, де знаходяться племена тиверців, уличів і древлян. Однак, слід враховувати малу кількість черепів і менший кут випинання носа, ніж у вказаного краніологічного типу, та ширше обличчя.

При залученні до чоловічої вибірки черепа князя дорогобузького, Ізяслава Інгваревича [13, с. 268–277], у цілому дані не змінилися, але є тенденції до збільшення довжини черепної коробки з помірних абсолютних розмірів до великих (табл. 2). Загалом, у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено у 23 випадках з 49 (46,9 %), нижчими за стандартні величини виявилися сигми у 20 ознак (40,8 %) і тільки у 5 ознак (10,2 %) сигма вкладається у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна ставити питання про

морфологічну неоднорідність групи (табл. 2). Використовуючи типологію В. Дяченка [16, с. 151–166], чоловічу групу, певною мірою, можна віднести до Неополіського антропологічного типу (табл. 3).

Жіноча серія налічує 9 черепів, вони характеризується помірною масивністю, рельєф в області перенісся і надбрівних дуг слабкий, але в районі потилиці виразність соскоподібних виростків як для жінок – велика (табл. 4). Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинутий дуже слабо (середній бал 0,7). Довжина основи черепа та горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірна. Потилиця помірно широка, виступає добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу помірний. Група за черепним покажчиком (75,6) в середньому характеризується помірно видовженою формою черепа (мезокранією), тобто помірно широкою черепною коробкою при великій її довжині (179 мм). Висотний діаметр черепної коробки великий. Лоб широкий, на межі з помірними категоріями розмірів, висота його вигину велика.

Обличчя ортогнатне, помірної ширини (125,8 мм) і середньої висоти, дуже сильно профільоване на рівні орбіт. Зигомаксилярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Верхній лицевий індекс мезенний, загально лицевий також вказує на помірно широке обличчя (мезопрозопія).

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за покажчиком помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною шириною та висотою, за індексом (48,5) середньоширокий (мезорінний), тобто жінки із Дорогобужа переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся низьке за симотичним, і високе за дакріальним індексом. Це вказувало на диспропорцію носових кісток у групі. Розвиток передньо-носової ості перебільшує середні норми. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено п’ять черепів з антропінною формою і три, які мають передносовий жолоб. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут виступання носа, виміряний на 8 черепах, – великий (25,5°). Довжина піднебіння помірна, а ширина – мала. Таким чином, піднебінний індекс (до стафіліона) малий. У цілому за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеоїдної раси.

За класифікацією антропологічних типів Т. Рудич [38, с. 150], жіноча група потрапляє до кола полянських племен, які характеризуються мезокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і добрим випинанням мезорінного за показником носа. Виняток складає тільки носовий індекс, який трохи більший за описаний краніологічний тип.

Співставлення квадратичних відхилень 69 основних ознак та індексів жіночих черепів з Дорогобужа зі стандартними виявило, що у 22 випадках спостерігається підвищення мінливості (31,8 %), у 30 – її пониження (43,4 %). У цілому 52 % ознак не співпадає зі стандартними (табл. 4). Але відхилення від стандартної Сигми лише вказує на велику варіабельність ознак, що може виникати і внаслідок індивідуальних відхилень.

Для виявлення основних направлень генетичних зв’язків давньоруської палеопопуляції із Дорогобужа та визначення її місця у системі антропологічних типів Київської Русі X–XIII ст., серії досліджувалися за допомогою міжгрупового багатовимірного аналізу методом канонічного аналізу [9, с. 212–229]. Залучалися наступні 14 ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа (b-br), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний та зигомаксилярний кути, симотичний індекс та кут виступання носа.

Для порівняльного матеріалу залучені дані 41 чоловічих краніологічних серій II тисячоліття, досліджених різними вченими (табл. 5), з яких: 18 груп з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслава-Хмельницького [33; 34; 36; 37, с. 100; 38, с. 123]; Витачів, Смоленськ, Київ, Стара Рязань (2 групи) [3; 4, с. 122–125]; Путивль [30, с. 181–212]; Юр’їв [28], Новогрудка [39, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві [22, с. 40]; Стара Ладога, Псков [40, с. 14–15, 84]; Ярославль [7, с. 206]; Чернігів, Любеч [11, с. 46–81; 12, с. 18].

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 18 східнослов’янських могильників, які походять із ареалів практично всіх історичних племен: поляни київські, переяславські, сіверяни, кривичі (5 серій), в’ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські [3; 4, с. 123]; Шестовиця [18]; Кам’яне [17, с. 9–13]; Монастирьок [29, с. 137; 31]; Григорівка, Бучак [21]; хут. Зелений Гай [10, с. 43–55]; Бранешти [5; 6, с. 111, 118]; Південно-Східне Приладожжя [41, с. 57–60; 40, 15–16]; збірні групи Брестської та Гродненської обл. яких ототожнюють з західною гілкою дреговичів [27, с. 146–147]. Бегунці, Лашковці [45, с. 74–105].

Слід наголосити, що чоловіча серія дуже мала і тому ми можемо тільки попередньо окреслити напрям зв’язку даної групи.

За I КВ (41,9 % загальної мінливості), спостерігається слабка подібність чоловічої групи, яка отримала додатні значення даної КВ (0,539) до вибірки з помірно широким обличчям із Новогрудки (0,470).

За КВ II (32,4 % загальної мінливості) чоловіча серія з дуже великими значеннями вектора (2,243) не знаходить собі подібних.

За КВ III (25,5 % загальної мінливості) досліджувана група, отримавши великі від'ємні значення вектора (-1,727), також не знаходить собі подібних.

Представниці жіночої статі. До канонічного аналізу залучались 37 жіночих груп за чотирнадцятьма краніологічними ознаками, описаними вище (рис. 1).

За I КВ (40,4 % загальної мінливості) жіночі групи диференціюються за верхньою висотою обличчя, кутом випинання носа, симотичним індексом (додатні значення) та шириною лоба з від'ємними значеннями вектора (табл. 6). Жіноча вибірка після багатовимірного аналізу з від'ємними значеннями КВ I (-0,476) проявила свою подібність з такими групами як Возвягель (-0,494), полянки київські (-0,455), кривичів смоленської курганної групи (-0,534).

За КВ II (33,5 % загальної мінливості) основні роз'єднуючи ознаки такі: висотний, поперечним діаметр черепної коробки (додатні значення), вилична хорда та ширина орбіти (додатні значення). Спостерігається тяжіння жіночої групи яка отримала помірні додатні значення даної КВ (0,068) до збірної серії дреговичів (0,104) та меншою мірою Бучака (0,106).

За КВ III (25,9 % загальної мінливості) досліджувана група, отримавши від'ємні значення вектора (-0,165), проявляє статистичну подібність з черепами із міської вибірки Новогрудка (-0,168), та сільською серією Бучак (-0,128). На розподіл серій вплинули: поздовжній діаметр черепної коробки (від'ємні значення), назомалярний і зигомаксилярний кут обличчя, ширина і висота носа та і меншою мірою, висота орбіти з додатним значенням КВ (рис. 2).

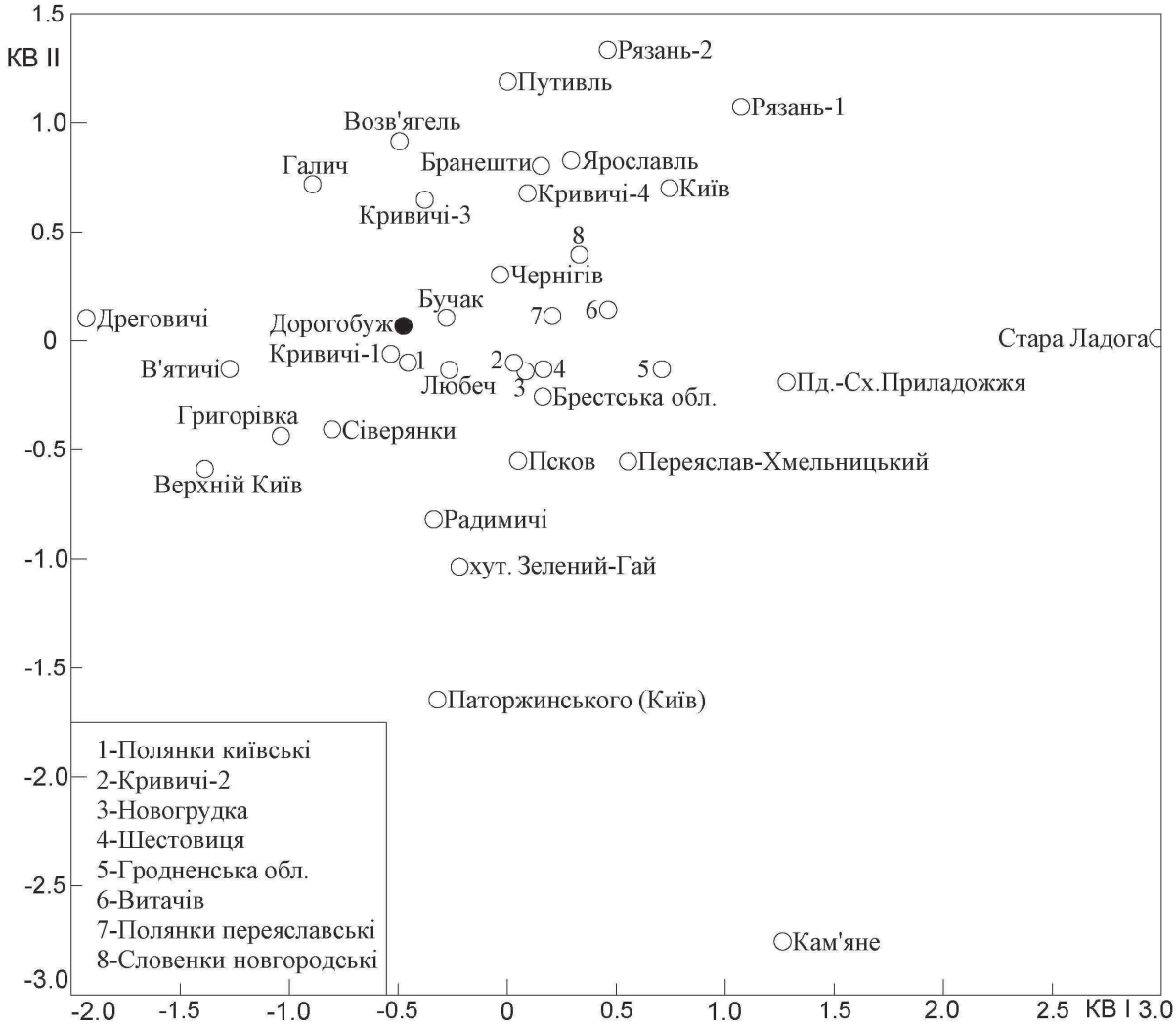

Рис. 1. Розташування 37 жіночих давньоруських груп у просторі I і II КВ.

За кластерним аналізом [9, с. 230–276], вже на третьому кроці кластеризації (з 36) простежується близькість жіночого населення з Дорогобужа до сільської вибірки Бучака (дистанція -0,238 при загальній відстані 10,993).

У цілому, за даними краніометрії, можна відмітити подібність досліджуваної жіночої групи до вибірки Бучак, кривичів смоленської курганної групи, полянок київських (рис. 1–2).

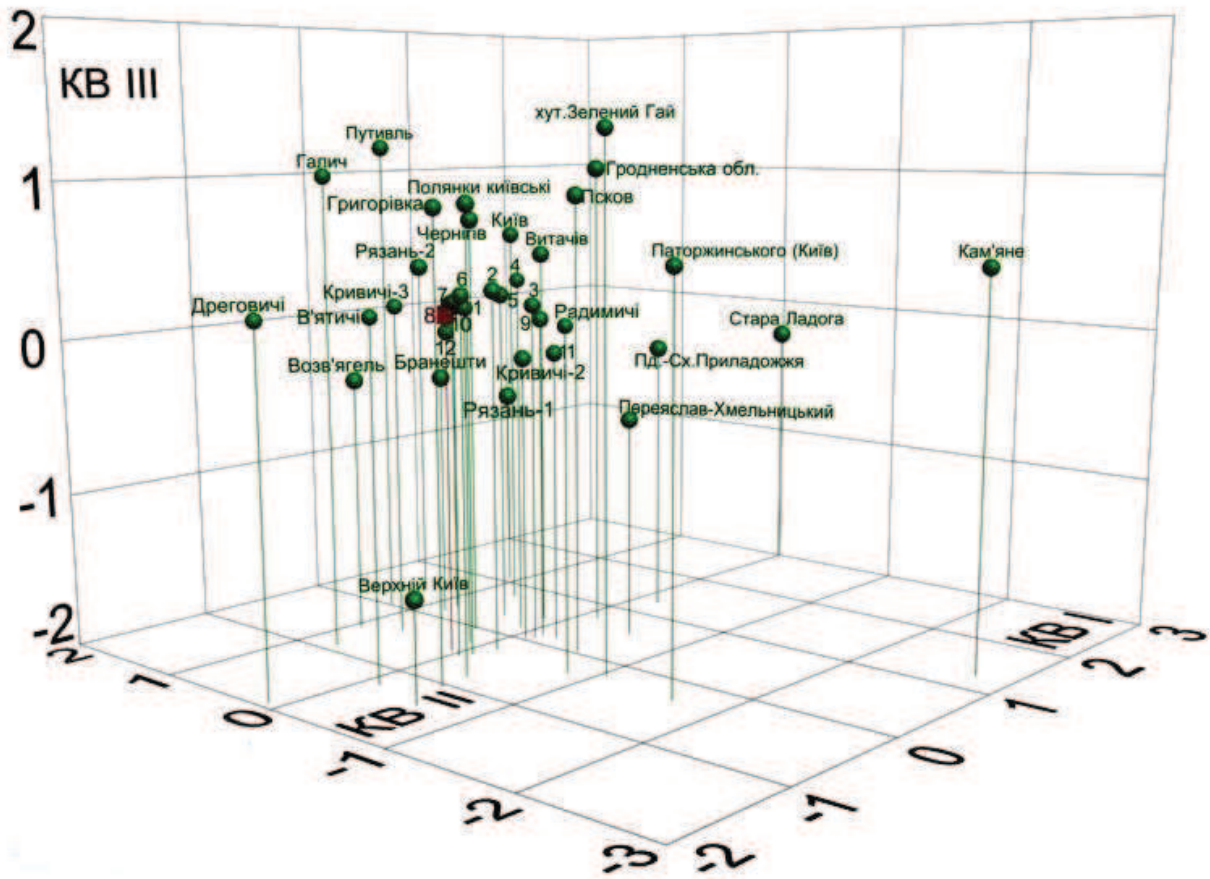

Рис. 2. Розташування 37 жіночих давньоруських груп тривимірному просторі

Етнічна краніоскопія. В даній роботі для характеристики ґрунтових поховань, що залишило населення на території м. Дорогобужа, використовується краніоскопічна програма, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом О. Козінцевим: Потиличний індекс, Клиноподібний верхньощелепний шов, Задньовиличний шов, Підорбітний візерунок типу II, Індекс поперечно-піднебінного шва [24–26]. Шосту ознаку – надорбітні отвори (НО) – незалежно один від одного запропонували Й. Додо [47, с. 19–35] та Т.В. Томашевич [44, с. 119–128]. При вивченні Потиличного індексу, Задньовиличного шва, Підорбітного візерунку типу II, Індексу поперечно-піднебінного шва та Надорбітних отворів дані складалися без урахування статі, для клиноподібного верхньощелепного шва визначалися півсуми даних чоловіків та жінок. Попередньо, з метою стабілізації дисперсії, частоти перетворювались на радіани за допомогою авторської програми російського антрополога А. Громова. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б. А. та А. Г. Козінцевими у 1991 р.

За краніоскопічною програмою досліджено 16 черепів (6 чоловічих і 10 жіночих).

Потиличний індекс (ПІ) у населення Дорогобужа за відсотковою часткою порівняно великий (табл. 7); Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах складає малий відсоток; Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів [26, с. 55]. Отже, досліджувана серія виявилась з порівняно високим показником КВШ 43,8 %. Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) на черепах із Дорогобужа висока – 50 %. Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – помірний (66,6 %). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [26, с. 110], можна вважати досліджувану серію європеоїдною. Відсотки надорбітних отворів (НО) [44, с. 119–128] на черепах із Дорогобужа помірні (табл. 7).

Для міжгрупового аналізу застосовувався метод головних компонент (одна з моделей факторного аналізу) [9, с. 76–117]. Він використовувався за допомогою статистичної програми PCCOMP, а також кластерного аналізу [9, с. 230–276], який, у свою чергу, виконувався незваженим парно-груповим методом за допомогою двох програм: PCDENDU та FORESTER. Чоловіки та жінки досліджувались спільно, черепи дітей до аналізу не залучались.

Після аналізу методом головних компонент (табл. 8–9), до якого залучались групи, опрацьовані за даною методикою Ю. Долженком, ми отримали наступні результати:

Найбільші додатні значення коефіцієнтів кореляції зафіксовані в одному випадку: між ознаками ІППШ і НО. Інші коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в серіях з території Південної Русі – низькі (табл. 8).

За І ГК (23,7 % загальної мінливості) простежується подібність досліджуваної вибірки, яка отримала великі додатні значення компоненти (1,275) до черепів з м. Воїнь (1,268) [14], Чернігова (1,193), розкопки Д. Самоквасова і Т. Кибальчича у 1877 р., та меншою мірою хутора Половецького (1,051) [19]. На розподіл серій вплинули такі ознаки як НО і КВШ (табл. 9).

За ІІ ГК (20,7 % загальної мінливості) можна відмітити подібність черепів з Дорогобужа (0,071) до хут. Половецького (-0,034), переважно за ознаками ІППШ, ПОВ-ІІ (рис. 3).

За ІІІ ГК (18,8 % загальної мінливості) можна провести аналогії Дорогобужа (рис. 4), що отримав великі від'ємні значення компоненти (-0,801) з вибірками з території літописних полян: Бучак (-0,810) [21, с. 67–80], Лука (-0,767). На розподіл серій вплинули такі ознаки як ПІ та ЗВШ.

Після кластерного аналізу простежується певна подібність серії Дорогобуж (чоловіки і жінки) до таких груп як хутір Половецький на третьому кроці кластеризації (дистанція 0,530) і на одинадцятому кроці до вибірки Лука (дистанція 0,920), яку відомий український одонтолог С. Сегеда відніс до своєрідного «степового» одонтологічного типу, характерного для протоболгар та пізньосередньовічних тюркомовних кочовиків [42, с. 179].

Слід зауважити, що дана група є невеликою, а також ми знаємо, що висновки, які формуються на одному міському могильнику, не можна екстраполювати на все населення міста [3, с. 73; 38, с. 199].

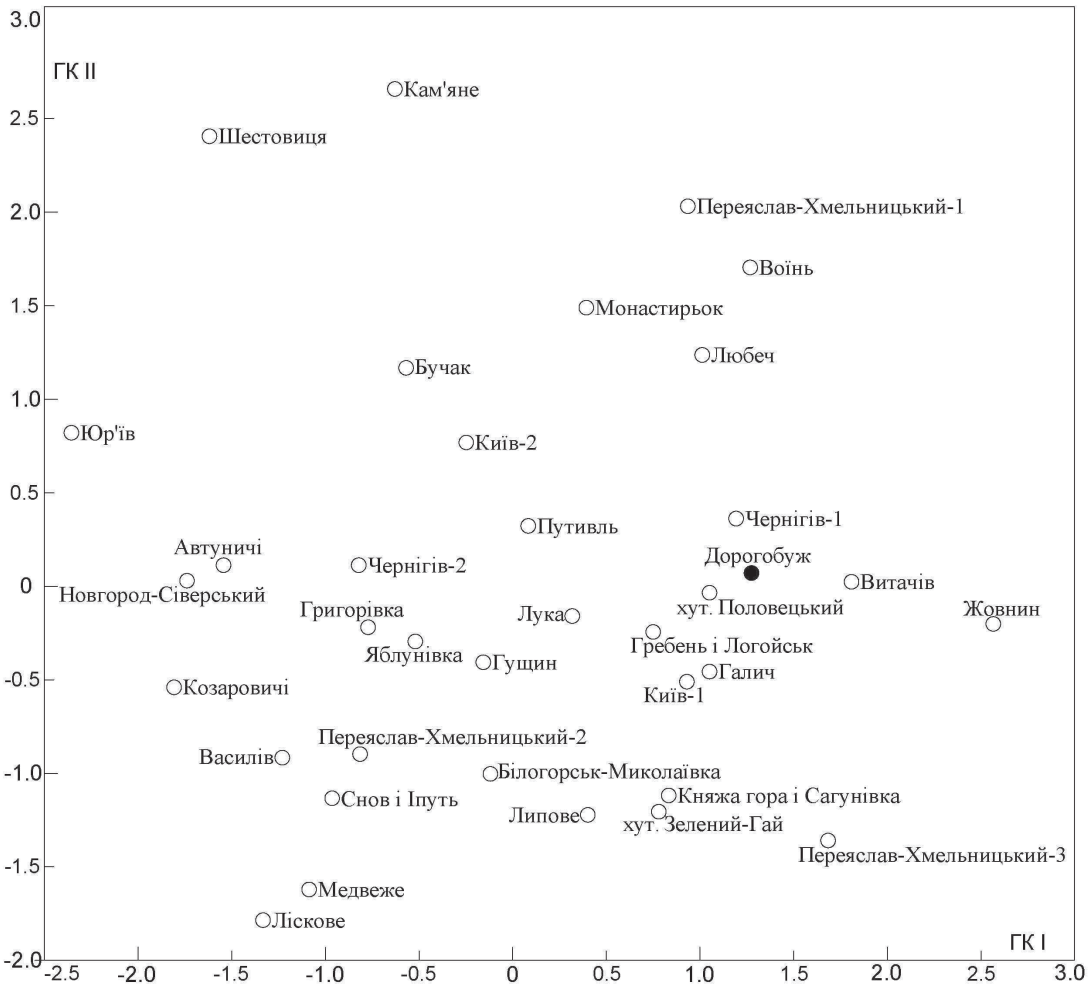

Рис. 3. Розташування 35 давньоруських краніологічної груп у графічному просторі І-ІІ ГК. Переяслав-І – 1877 р., Переяслав-ІІ – 2004–2007 рр.; Переяслав-ІІІ – Сільське населення району; Київ-І – 1878 р.; Київ-ІІ – 2011 р.; Чернігів-І – поховання добуті Д. Самоквасовим; Чернігів-ІІ – ґрунтові поховання, добуті у 1994–2009 рр. В. Коваленко, А. Казаковим.

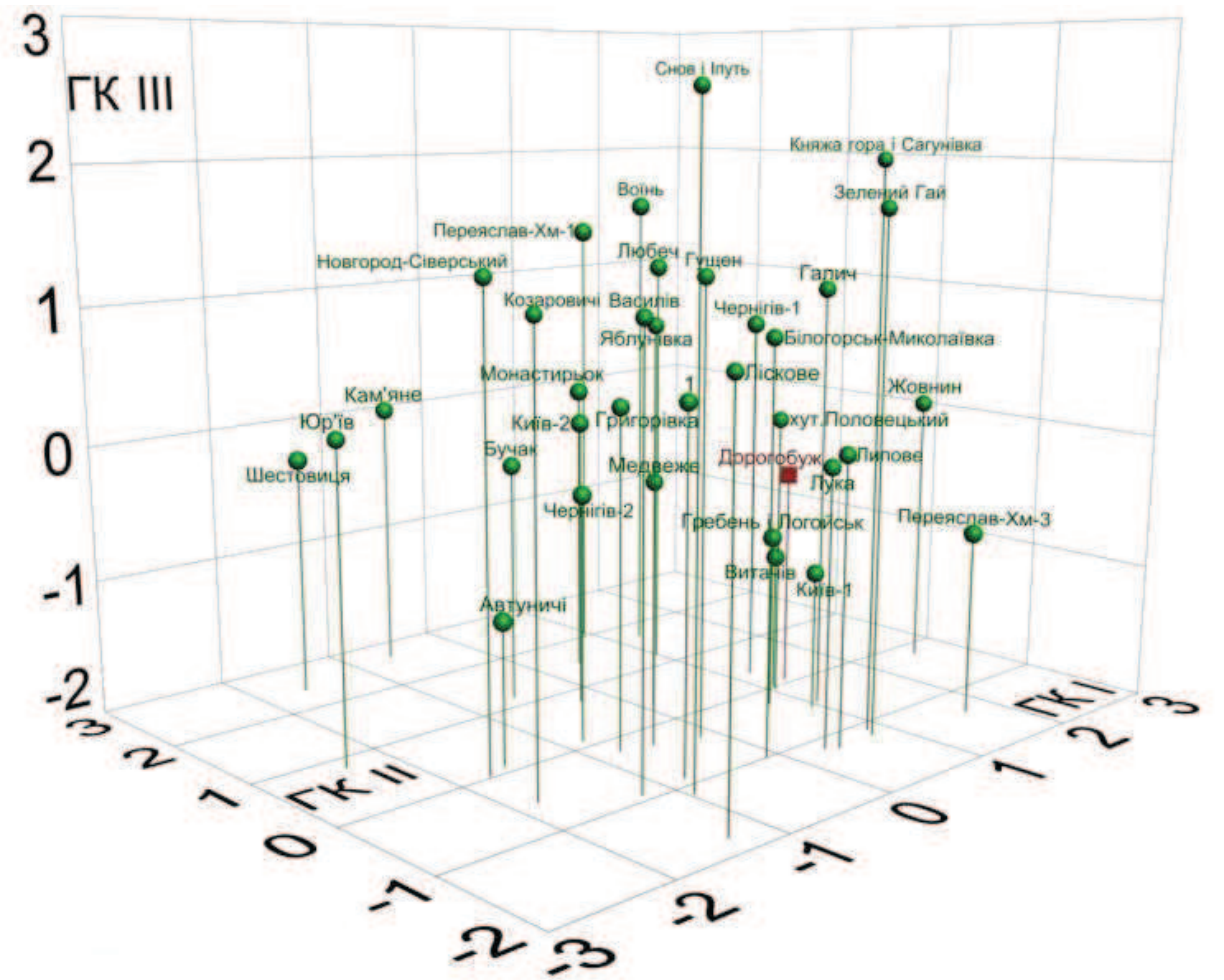

Рис. 4. Розташування 36 давньоруських краніологічної груп з Південної Русі у тривимірному графічному просторі. 1 – Переяслав-Хмельницький-2, друга половина XI – початок XIII ст. (розкопки 2004–2007 рр.).

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Чоловіча серія характеризується мезокранією і високою черепною коробкою. Верхня висота ортогнатного обличчя дуже мала. Виличний діаметр великий. Верхньолицевий покажчик дуже малий, що вказує на широке обличчя у групі. На верхньому рівні обличчя дуже сильно профільоване, на середньому – добре. Орбіти дуже вузькі. Ніс широкий, кут його випинання великий. Визначено, що за класифікацією краніологічних типів східнослов'янських племен, чоловічу збірну серію можна віднести до мезодоліхокранного відносно широколицего типу де знаходяться племена тиверці, уличі, древляни. Використовуючи типологію В. Дяченка, чоловічу групу, певною мірою, можна віднести до Неополіського антропологічного типу. Жіноча серія характеризується мезокранною, високою черепною коробкою, широким лобом, ортогнатним, помірно широким, дуже сильно профільованим й середньо-високим обличчям. Орбіти помірної висоти, ніс середній. Перенісся низьке. Кут виступання носа великий. За класифікацією антропологічних типів, мезокранна жіноча група потрапляє до кола полянських племен. За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, після аналізу головних компонент, простежується подібність досліджуваної групи до черепів з території полян.

Табл. 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів XIII ст. з м. Дорогобуж

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	184,1	5	7,4	3,30	2,33	176	192
8	Поперечний діаметр	139,1	5	3,1	1,40	0,99	134,2	142,2
17	Висотний діаметр	140,4	5	3,7	1,64	1,16	136	146,2
5	Довжина основи черепу	105,2	5	4,1	1,82	1,29	101,6	111
9	Найменша ширина лоба	96,8	5	3,1	1,47	1,04	93,2	102
45	Виличний діаметр	140	5	3,1	1,37	0,97	136	143,4
40	Довжина основи обличчя	97,7	4	5,1	2,56	1,81	91,4	103,5
48	Верхня висота обличчя	63	4	2,2	1,09	0,77	60	65,2
47	Повна висота обличчя	121	1	-	-	-	-	-
43	Верхня ширина обличчя	106,4	4	1,2	0,59	0,41	104,6	107
46	Середня ширина обличчя	101,5	4	10,2	5,08	3,59	88	112,5
55	Висота носа	49,1	4	3,3	1,63	1,16	44,8	52,2
54	Ширина носа	26,3	4	2,5	1,25	0,88	24,1	29
51	Ширина орбіти	41,8	4	2,5	1,25	0,88	39,6	44,9
52	Висота орбіти	30,5	4	1,9	0,94	0,66	28,4	32,3
20	Вушна висота	117,4	5	1,1	0,47	0,33	116,5	118,9
SC (57)	Симотична ширина	12,3	4	1,3	0,63	0,44	11	14
SS	Симотична висота	5,3	4	1,8	0,92	0,65	4	8
MC (50)	Максилофронтальна ширина	21	3	2	1,15	0,82	19	23
MS	Максилофронтальна висота	7,7	3	2,9	1,67	1,18	5,5	11
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,7	3	2,8	1,60	1,13	22,2	27,7
DS	Дакріальна висота	10,1	3	2,9	1,67	1,18	7,2	13
	Глибина іклової ямки	-3,7	3	1,5	0,88	0,62	-2	-5
32	Кут профілю чола від nas	87,7°	3	3,2	1,86	1,31	84°	90°
	Кут профілю чола від gl	78,3°	3	3,1	1,76	1,25	75°	81°
72	∠ Кут загально лицьовий	88°	3	1,7	1	0,71	86°	89°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	89,3°	3	1,2	0,67	0,47	88°	90°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	77°	3	3,5	2	1,41	75°	81°
75(1).	∠ Кут виступання носа	32,7°	3	4,6	2,32	1,64	29°	39°

77.	∠ Назо-малярний кут	135,4°	4	5,3	2,64	1,87	128,5°	140°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	131,4°	3	4,4	2,54	1,80	127°	135,8°
10	Найбільша ширина чола	121,8	5	1,9	0,86	0,61	119	124
11	Ширина основи черепу	126,1	5	3,9	1,74	1,23	120	130
12	Ширина потилиці	110,7	5	5,4	2,40	1,70	104	117,1
23а	Горизонтальна окружність через офр.	515,8	5	15,8	7,08	5,01	495	535

Індекси:								
8:1	Черепний	75,7	5	3,8	1,71	1,21	71,4	79,9
17:1	Висотно-повздовжній	76,4	5	3,5	1,58	1,11	72,3	79,5
17:8	Висотно-поперечний	101,1	5	4,4	1,98	1,40	98,5	108,9
9:8	Лобно- поперечний	69,6	5	3,9	1,76	1,24	65,5	76
9:10	Широтний лобний	79,5	5	1,7	0,77	0,54	78,1	82,3
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	100,6	5	1,4	0,62	0,44	98,5	101,7
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	45,3	4	1,7	0,84	0,59	42,9	46,6
9:45	Лобно-виличний	69,2	5	3,5	1,56	1,10	66,5	75
10:45	Коронарно-виличний	87,1	5	2,9	1,31	0,93	84,4	91,2
40:5	Виступання обличчя	94,2	4	5,4	2,72	1,92	89,2	101,9
47:45	Загальний лицевий	86,4	1	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицевий	44,7	4	2	0,98	0,69	42,1	46,6
54:55	Носовий	53,6	4	3	1,49	1,05	49,7	56,9
DS:DC	Дакріальний	40,7	3	11,3	6,50	4,60	32,4	53,5
SS:SC	Симотичний	44,7	4	19,5	9,76	6,90	28,6	72,7
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	73,1	4	6,9	3,46	2,45	63,3	79,5

M — середня арифметична величина, n — число випадків, σ — середні квадратичні відхилення, m (M) — помилка середньої квадратичної величини, ms — помилка середнього квадратичного відхилення.

Табл. 2. Середні розміри та індекси чоловічих черепів XIII ст. м. Дорогобуж (з черепом Ізяслава Інгваровича).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	186,1	6	8,2*	3,35	2,37	176	196
8	Поперечний діаметр	141,2	6	5,8*	2,36	1,67	134,2	151,5
17	Висотний діаметр	140,4	6	3,3**	1,34	0,95	136	146,2
5	Довжина основи черепу	105,5	6	3,7**	1,51	1,07	101,6	111
9	Найменша ширина лоба	97,5	6	3,4**	1,37	0,97	93,2	102
45	Виличний діаметр	140,8	6	3,4**	1,40	0,99	136	145
40	Довжина основи обличчя	97,6	5	4,4**	1,99	1,41	91,4	103,5
48	Верхня висота обличчя	64,6	5	4,1	1,81	1,28	60	71
47	Повна висота обличчя	121	1	-	-	-	-	-
43	Верхня ширина обличчя	106,7	5	1,3**	0,56	0,40	104,6	108
46	Середня ширина обличчя	100,4	5	9,1*	4,08	2,89	88	112,5
55	Висота носа	49,5	5	3	1,33	0,94	44,8	52,2
54	Ширина носа	25,8	5	2,4*	1,08	0,76	23,9	29
51	Ширина орбіти	41,9	5	2,2*	0,97	0,69	39,6	44,9
52	Висота орбіти	30,4	5	1,6**	0,73	0,52	28,4	32,3
20	Вушна висота	117,5	5	1**	0,42	0,29	116,5	118,9
SC (57)	Симотична ширина	12,7	5	1,4**	0,64	0,45	11	14,3
SS	Симотична висота	5,5	5	1,6*	0,74	0,52	4	8
MC (50)	Максилофронтальна ширина	21,7	4	2,2	1,08	0,76	19	23,8
MS	Максилофронтальна висота	8,6	4	2,9	1,44	1,02	5,5	11
DC (49a)	Дакріальна ширина	26,1	4	3,5*	1,74	1,23	22,2	30
DS	Дакріальна висота	11,5	4	3,7*	1,84	1,30	7,2	15,7
	Глибина іклової ямки	-3,5	4	1,3	0,65	0,46	-2	-5
32	Кут профілю чола від nas	87,3°	4	2,8**	1,38	0,97	84°	90°
	Кут профілю чола від gl	78°	4	2,6**	1,29	0,91	75°	81°
72	Кут загально лицьовий	89,5°	4	3,3*	1,66	1,17	86°	94°
73.	Кут середньої частини обличчя	91°	4	3,5*	1,73	1,22	88°	96°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,5°	4	4,1**	2,06	1,46	75°	83°
75(1).	Кут виступання носа	33,3°	4	4,6	2,32	1,64	29°	39°
77.	Назо-малярний кут	133,7°	5	5,9*	2,64	1,87	127°	140°

∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	131,8°	4	3,7**	1,84	1,30	127°	135,8°
10	Найбільша ширина чола	122,8	6	3**	1,24	0,87	119	127,9
11	Ширина основи черепу	127,9	6	5,6*	2,30	1,63	120	137
12	Ширина потилиці	112,2	6	6,1*	2,49	1,76	104	120
23а	Горизонтальна окружність через офр.	520,7	6	18,5*	7,56	5,34	495	545

Індекси:								
8:1	Черепний	75,9	6	3,5*	1,42	1,01	71,4	79,9
17:1	Висотно-повздовжній	75,6	6	3,7*	1,53	1,08	71,4	79,5
17:8	Висотно-поперечний	99,6	6	5,3*	2,17	1,53	92,4	108,9
9:8	Лобно- поперечний	69,1	6	3,9*	1,53	1,08	65,5	76
9:10	Широтний лобний	79,4	6	1,6**	0,64	0,45	78,1	82,3
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	99,8	6	2,4**	0,97	0,68	95,7	101,7
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	46,4	5	2,8**	1,26	0,89	42,9	50,7
9:45	Лобно-виличний	69,3	6	3,1**	1,27	0,90	66,5	75
10:45	Коронарно-виличний	87,3	6	2,7**	1,09	0,77	84,4	91,2
40:5	Виступання обличчя	93,5	5	5*	2,21	1,57	89,2	101,9
47:45	Загальний лицевий	86,4	1	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицевий	45,6	5	2,6**	1,15	0,81	42,1	49
54:55	Носовий	52,2	5	4	1,79	1,27	46,7	56,9
DS:DC	Дакріальний	43,6	4	10,9*	5,44	3,85	32,4	53,5
SS:SC	Симотичний	44,4	5	16,9*	7,56	5,35	28,6	72,7
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	72,7	5	6,1*	2,71	1,92	63,3	79,5
63:62	Піднебінний	87,6	4	12,6*	6,30	4,46	79,3	106
61:60	Щелепно-альвеолярний	125,9	4	4,6**	2,32	1,64	120,7	131,4

* перевищує стандартні значення середнього квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Табл. 3. Співставлення окремих середніх розмірів та індексів чоловічих черепів Дорогобужа XIII ст. з неополіським краніологічним типом.

№ за Мартіном	Ознаки	♂	Географічна локалізація та історичний період	за Дяченко 1986
		M		M
		Неополіський краніологічний тип		Поліський краніологічний тип та його модифікація Неополіський
1	Поздовжній діаметр	186,1	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	185,2
17	Висотний діаметр	140,4	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	140,8
45	Виличний діаметр	140,8	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	140,4
48	Верхня висота обличчя	64,6	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	66,8
72	∠ Кут загально лицьовий	89,5°	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	85°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	78,5°	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	80,9°
75(1).	∠ Кут виступання носа	30,8°	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	30,1°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	131,8°	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Схід)	129,1°
Індекси:				
8:1	Черепний	75,9	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	76,3
48:45	Верхній лицьовий	45,6	мезоліт пізній (Звенейкі, Латвія, поховання орієнтовані на Південь)	47,6
54:55	Носовий	52,2	Сх. Слов'яни (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	51,3
DS:DC	Дакріальний	43,6	Фіни Сх.Европи (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	54,9
SS:SC	Симотичний	44,4	Фіни Сх.Европи (Санкт-Петербугська обл. та північ Псковської).	46,5

* [15, с. 239].

Табл. 4. Середні розміри та індекси жіночих черепів з братської могили давньоруського міста Дорогобуж (XIII ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	179	9	5,9	1,98	1,4	172	188
8	Поперечний діаметр	135,2	9	2,8**	0,94	0,67	130	140
17	Висотний діаметр	131,6	8	5,4*	1,93	1,36	124	138
5	Довжина основи черепу	98,1	8	3,9	1,39	0,98	93	104
9	Найменша ширина лоба	96,7	9	2,8**	0,94	0,66	91,5	100
45	Виличний діаметр	125,8	9	2,9**	0,97	0,69	121,3	130
40	Довжина основи обличчя	94	7	4,5	1,72	1,21	88,7	102,7
48	Верхня висота обличчя	64	8	2,8**	0,98	0,69	58,6	67,3
47	Повна висота обличчя	108,8	6	5,9**	2,39	1,69	102,5	115,1
43	Верхня ширина обличчя	102,8	6	2,7**	1,08	0,77	98,5	106
46	Середня ширина обличчя	91,8	8	2,8**	0,99	0,70	87	95
55	Висота носа	48,7	8	1,5**	0,53	0,37	46,3	50,6
54	Ширина носа	23,6	8	1,8	0,63	0,45	21,2	27,1
51	Ширина орбіти	40,6	8	1,2**	0,44	0,31	38	42
52	Висота орбіти	31,7	8	1,1**	0,37	0,27	29,9	33,1
20	Вушна висота	111,5	8	3,7	1,31	0,93	106,5	116,4
SC (57)	Симотична ширина	10,4	8	1,9	0,69	0,49	7,5	12,3
SS	Симотична висота	3,7	8	1,5*	0,51	0,36	2	8
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,8	8	2,1	0,73	0,51	18,9	24,8
MS	Максилофронтальна висота	6,9	8	1,5	0,54	0,38	5	10
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,9	8	1,1**	0,40	0,28	23	26
DS	Дакріальна висота	11	8	1,8*	0,63	0,44	8,8	14
FC	Глибина іклової ямки	-4,9	8	1,6*	0,55	0,39	-3	-8
32	Кут профілю чола від nas.	90,6°	8	4,1*	1,45	1,03	83°	95°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	84,5°	8	5,8*	2,06	1,46	76°	91°
72	Кут загально лицьовий	85,8°	8	3,4*	1,19	0,84	78°	88°
73.	Кут середньої частини обличчя	87°	8	3,1	1,09	0,77	80°	90°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	76,6°	8	6,1	2,15	1,52	68°	86°
75(1).	Кут виступання носа	25,5°	8	7,3*	2,58	1,83	13°	37°
77.	Назо-малярний кут	134,8°	7	5,6*	2,12	1,50	128°	143°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	126,2°	8	4**	1,40	0,99	119°	131°

⇒Таблиця 4 (продовження) ⇒

№ за Мартіном	Ознаки	м. Дорогобуж						
		♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
10	Найбільша ширина чола	117	9	4,4	1,48	1,05	107,7	122
11	Ширина основи черепу	119	9	4,6	1,52	1,07	111,5	124
12	Ширина потилиці	106,3	9	4**	1,33	0,94	100	111
24	Поперечна дуга	309,6	9	7**	2,34	1,65	295	316
25	Сагітальна дуга	360,2	9	11,1**	3,71	2,62	345	384
26	Лобна дуга	121,2	9	8,5**	2,84	2,01	111	140
29	Лобна хорда	107,2	9	5,5*	1,84	1,30	99	119
Sub. Nβ.	Висота вигину лоба	26,2	8	3,3*	1,18	0,83	23,1	33
27	Тім'яна дуга	126,1	8	4,1**	1,36	0,96	120	132
28	Потилична дуга	112,9	8	5,9*	2,08	1,47	105	121
30	Тім'яна хорда	114,2	9	3,2**	1,06	0,75	109	120
31	Потилична хорда	94	9	5	1,66	1,17	87	101
OS	Висота вигину потилиці	28	8	2,2	0,78	0,55	25,2	31,2
7	Довжина потиличного отвору	35,4	8	2,9*	1,01	0,72	31,3	41,1
16	Ширина потиличного отвору	29,1	8	1,5**	0,53	0,37	27,5	31,8
60	Довжина альвеолярної дуги	51,5	7	4,4*	1,65	1,17	43	57,8
61	Ширина альвеолярної дуги	58,2	7	3,9*	1,48	1,05	51,7	63,5
62	Довжина піднебіння	42,8	7	4,4*	1,66	1,17	34,8	49,6
63	Ширина піднебіння	35	7	4,8*	1,82	1,29	24,6	38,7
	Надперенісся	1,3	9	0,4	0,12	0,08	1	1,6
	Надбрівні дуги	1,1	9	0,2	0,08	0,06	1	1,6
	Зовнішній потиличний бугор	0,7	9	0,7	0,24	0,17	0	2
	Соскоподібний відросток	2,3	9	0,7	0,24	0,17	1	3
	Передньо-носова ость	4,3	8	0,7	0,25	0,18	3	5
23a	Горизонтальна окружність через офріон	502,1	9	10,3**	3,42	2,42	488	519
Індекси:								
8:1	Черепний	75,6	9	2,7**	0,91	0,64	71,5	79,2
17:1	Висотно-поздовжній	73,6	8	2,9	1,03	0,73	69,1	76,7
17:8	Висотно-поперечний	97,3	8	4,3	1,52	1,08	91,9	103
9:8	Лобно- поперечний	71,6	9	2,5**	0,82	0,58	68,3	76,2

20:1	Висотно-поздовжній	62,4	8	2,8*	0,99	0,70	57,1	64,7
20:8	Висотно-поперечний	82,4	8	2,7**	0,97	0,68	79,3	85,9
10:8	Коронарно-поперечний	86,6	9	3,3*	1,11	0,78	79,2	89,7
9:10	Широтний лобний	82,7	9	2,5**	0,83	0,59	79,6	86,9
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,1	9	2,7**	0,90	0,64	89,2	97
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49	7	3,5	1,22	0,86	44,4	54,3
9:45	Лобно-виличний	76,9	9	2,5**	0,84	0,59	73,8	81,9
10:45	Коронарно-виличний	93,1	9	4,2*	1,39	0,98	84,9	100,6
40:5	Виступання обличчя	96,6	7	4	1,51	1,07	93,2	103,7
47:45	Загальний лицевий	86,4	6	5,1	2,07	1,47	80,9	91,9
48:45	Верхній лицевий	51,1	8	2,7**	0,96	0,68	46,6	55,4
54:55	Носовий	48,5	8	4,7*	1,65	1,17	43,7	58,5
DS:DC	Дакріальний	46,3	8	7,7**	2,73	1,93	33,8	58,3
SS:SC	Симотичний	35,6	8	12	4,25	3	16,3	57,4
MS:MC	Максилофронтальний	33,6	8	9	3,18	2,25	20,2	51,3
52:51	Орбітний	78,1	8	2,8**	0,98	0,69	74,2	81,9
63:62	Піднебінний	81,9	7	8,1*	3,08	2,18	70,7	90,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	113,2	7	5,7**	2,15	1,52	106,9	120,5

* перевищує стандартні значення середнього квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Табл. 5. Краніологічні серії, які використовувались для порівняльного аналізу (чоловіки та жінки).

№ з/п	Група	Датування (ст.)
	Давньоруські групи Чернігівської землі	
1.	Любеч	XI—XII
2.	хут. Зелений Гай	XI—XIII
3.	Шестовиця	IX—X
4.	Чернігів (загальна серія)	X—XIII
5.	Путивль	XI—XIII
	Давньоруські групи Київської землі	
6.	Київ (Гора Щекавиця)	X—XII
7.	Київ (Цвинтарі,1973)	XI—XIII
8.	Київ (Верхній Київ, збірна серія)	X—XIII
9.	Київ (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X—XIII
10.	Григорівка	XI
11.	Бучак	XI
12.	Витачів	X—XIII

13.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI—XIII
14.	Монастирьок	XI—XIII
15.	Юр'їв	XI—XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
16.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX—XII
17.	Переяслав-Хмельницький	XI—XIII
18.	Поляни Переяславські (збірна серія, 1973 р.)	X—XIII
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
19.	Новогрудка	XI—XII
20.	Дреговичі (збірна серія)	XI—XIII
21.	Гродненська обл.	X—XIII
22.	Брестська обл.	X—XIII
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
23.	Возвягель	XI—XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
24.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI—XII
25.	Південно-Східне Приладожжя	XI—XIII
26.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII—XIV
27.	Лашковці (Іжорське плато)	XII—XVI
29.	Бегунці (Іжорське плато)	XII—XIII
Давньоруські групи Смоленської землі		
30.	Стара Рязань-I	XI—XII
31.	Стара Рязань-II	XII—XIII
32.	Смоленськ	XII—XIII
33.	Ярославль (Дитинець, рублений город)	XIII
34.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X—XII
35.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X—XII
36.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X—XII
37.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X—XII
38.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-ніжегородська група, кургани)	X—XII
Давньоруські групи Московської землі		
39.	В'ятичі (збірна серія)	XII—XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя		
40.	Василів, середня течія Дністра	XII
41.	Бранешти	X—XI
42.	Галич (Крилос)	X—XIII

Табл. 6. Елементи перших трьох канонічних векторів для 37 жіночих груп.

Ознаки	♀		
	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	-0.139	-0.342	-0.388
8. Поперечний діаметр	0.429	0.545	0.376
17. Висотний діаметр (b-br)	-0.376	0.708	-0.313
9. Найменша ширина лоба	-0.593	0.113	0.050
45. Виличний діаметр	0.357	0.378	-0.052
48. Верхня висота обличчя	0.485	0.094	-0.390
55. Висота носа	0.232	0.292	0.386
54. Ширина носа	0.057	0.078	0.464
51. Ширина орбіти	0.226	0.435	-0.192
52. Висота орбіти	0.124	0.331	0.268
77. Назо-малярний кут	-0.335	-0.011	0.502
∠Zm´. Зигомаксилярний кут	0.004	-0.005	0.311
SS:SC. Симотичний індекс	0.285	0.231	0.081
75 (1). Кут виступання носа	0.631	-0.310	0.192
Власні числа	14.100	11.008	9.799
Внесок у загальну дисперсію (%)	40.439	33.571	25.990

Табл. 7. Частоти краніоскопічних ознак в краніологічній групі Дорогобуж XIII ст., %

Серія	Століття	ПІ	ПОВ-II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
Дорогобуж	XIII	16,6 (23)	50 (26)	4,5 (22)	43,8 (50)	66,6 (24)	33,3 (30)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ — потиличний індекс, КВШ — клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ — задньовиличний шов, ПОВ II — під орбітний візерунок типу II, ІППШ — індекс поперечного піднебінного шва, НО — над-орбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень.

Табл. 8. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 36 групи (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0.541	-0.041	-0.578
КВШ	0.562	0.100	0.337
ЗВШ	0.327	-0.367	0.729
ПОВ-II	-0.436	0.456	0.381
ІППШ	0.039	0.877	0.014
НО	0.720	0.347	0.069
Власне число	1.425	1.243	1.129
Доля загальної мінливості, %	23.755	20.720	18.821

Список використаних джерел

1. Абиндер Н. А. Трансверзальная уплощенноеть лицевого скелета / Н. А. Абиндер // Антропологический сборник 1. (ТИЭ. Новая серия. Т. L). – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 153–178. 2. Алексеев В.П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с. 3. Алексєєва Т.І. Антропологічний склад населення давньоруських міст / Т.І. Алексєєва // Матеріали з антропології України. Наукова думка, – К., 1969. – С. 73–86. 4. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян / Т.И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с. 5. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук / М.С. Великанова. – М.: 1970. 6. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с. 7. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М.: 2011. – Вып. 19. – С. 202–216. 8. Дерябин В. Е. Антропология: курс лекций / В.Е. Дерябин. – М., 2009. – 336 с. 9. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с. 10. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай / Ю.В. Долженко // Археологія. – 2013. – № 2. – С. 43–55. 11. Долженко Ю. В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова / Ю. В. Долженко // Наукова збірка: Історична антропологія та біоархеологія України. –К.: 2014. – С. 49–84. 12. Веремейчик Е.М. Могильник XII–XIII вв. На Замковой горе в Любече / Е. М. Веремейчик, Ю.В. Долженко (по материалам раскопок 2010–2012 гг. 5-я международная конференция «Алексеевские чтения». Тезы. – 2013. – С. 18. 13. Долженко Ю. Череп князя Ізяслава Інгваревича / Ю. Долженко, В. Баюк // Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині. Вип. 17. – Львів.: 2013. – С. 268–277. 14. Довженок В.Й. Древнеруське місто Воїнь / В.Й. Довженок, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. – К., 1966. – 147 с. 15. Дяченко В.Д. Антропологический состав средневековых восточных славян / В.Д. Дяченко // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас – М.: Наука, 1986. – С. 234–243. 16. Дяченко В.Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) / В.Д. Дяченко // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 151–166. 17. Дяченко В.Д. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) / В. Д. Дяченко, П. М. Покас, О.В. Сухобоков // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К., 1984. – С. 4–26. 18. Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника / Г.П. Зіневич // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – вип. 2. – С. 37–47. 19. Зиневич Г. П. Антропологические особенности древнег населения Украины: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук / Г. П. Зиневич. – К., 1964. 20. Козак А. Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С. 226–241. 21. Козак О.Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) / О. Д. Козак // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 67–80. 22. Козак О.Д. Кияни княжої доби / О. Д. Козак // Біоархеологічні студії. – К.: Видавничий дім Академічна періодика, 2010. – 396 с. 23. Козинцев А.Г. Дискретные признаки на черепах эпохи бронзы из Южной Сибири / А. Г. Козинцев // К проблемам методики изучения краниологического полиморфизма // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. – М., 1980. – С. 75–99. 24. Козинцев А. Г. Заднескуловая щель как расоразграничительный признак / А.Г. Козинцев // Вопросы антропологии. – 1984. – Выпуск 74. – С. 55–61. 25. Козинцев А.Г. Краниоскопия и расовая классификация / А.Г. Козинцев // Советская этнография. –1987. – Вып. 2. – С. 12–31. 26. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека / А.Г. Козинцев. – Л.: Наука, 1988. – 165 с. 27. Коробушкин Т.Н., Саливан И.И. Сельське население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников) / Т. Н. Коробушкин, И.И. Саливан // Археология. – 1990. – № 3. – С. 138–149. 28. Орлов Р.С. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей / Р.С. Орлов, А.П. Моця, П.М. Покас // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62. 29. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений / П.М. Покас // Приложение к монографии Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 135–137. 30. Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. – К.: Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81 // О. В. Сухобоков «Историко-культурное развитие южно-русских земель в IX–XIV вв. «Подтема «Древнерусский Путивль и его округа». – С. 181–212. 31. Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел / П.М. Покас // Археологія. – 1987. – Вип. 58. – С. 94–98. 32. Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне, 2011. – 250 с. 33. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича / Т. О. Рудич // Галич та Галицька земля. – К.: 1998. – С.119–124. 34. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. / Т.О. Рудич // За матеріалами розкопок міста Возвягель // Народознавчі зошити. –1999. – № 6. – С. 794–803. 35. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвягель. Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України / Т.О. Рудич // Збірка наукових праць. – К., 2003. – С. 135–142. 36. Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) / Т.А. Рудич // Вестник антропологии. – 2007. – Ч. 2. – № 15. – С. 400–406. 37. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві / Т.О. Рудич // АДУ. – 2003–2004 рр.: Збірка наукових праць – К., 2005. – Вип. 7. – С. 420–424. 38. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології /

Т.О. Рудич. – К., 2014. – 295 с. 39. Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка / І.І. Саливон // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Вип. 5. – С. 92–110. 40. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологи / С.Л. Санкина. – СПб., 2000. – 105 с. 41. Санкина С.Л. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги / С.Л. Санкина, А.Г. Козинцев // Антропология сегодня. – М.: 1995. – Вып. 1. – С. 90–107. 42. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект / С.П. Сегеда. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с. 43. Сегеда С.П., Покас П.М. Антропологический состав древнерусского городского неселения Левобережного Поднепровья / С.П. Сегеда, П.М. Покас // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября, 1985 г. – К.: 1988. – Т. 2.– С. 150. 44. Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Т.В. Томашевич // Вопросы антропологии. – М., 1988. – Вып. 80. – С. 119–128. 45. Хартанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато / В.И. Хартанович, Ю.К. Чистов // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. –Л.: Наука, 1984. – С. 74–105. 46. Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique / L.H.D. Buxton, G.D. Morant. – J. Roy. Anthrop. Inst.: 1933. – V. 63. – P. 19–47. 47. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America / Y. Dodo, H. Ishida // JASN. – 1987. – Vol. 95. – N 2. – P. 19–35. 48. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. – 1062 s. 49. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3 / A. Kozintsev. – Jena, Nev York: 1992. – P. 213–244. 50. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains / D. J. Ortner. – San Diego, California: 2003. – 645 p. 51. Ubelaker, D.H. Human Skeletal Remains. Excavation, analysis, interpretation. Washington: Taraxacum, 1989. 52. Vallois H.V. La duree de la vie chez l`homme fossile / H.V. Vallois // L`Ànthropologie. – 1937. – 47. – P. 499–532.

Юрий Долженко, Богдан Прищепа

КРАНИОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ С ДРЕВНЕРУССКОГО ГОРОДА ДОРОГОБУЖ

В статье рассматриваются этнические признаки на черепах из древнерусского города Дорогобуж. Использовались две краниологические методики: краниометрия и краниоскопия. Определено, что по классификации краниологических типов восточнославянских племен Т. Алексеевой, мужскую сборную серию можно отнести к мезодолихокранному относительно широколицему типу, где находятся племена тиверцев, уличей, древлян. В свою очередь, по классификации антропологических типов Т. Рудич, мезокранная женская группа попадает в круг полянских племен. За дискретно-вариюющими признаками, где мужчины и женщины рассматривались вместе, после анализа головных компонент, прослеживается схожесть изучаемой группы к черепам с территории полян.

Ключевые слова: краниология, антропология, краниоскопия, археология, Дорогобуж.

Yuriy Dolzhenko, Bohdan Pryschepa

CRANIOLOGICAL MATERIALS FROM OLD RUSS TOWN OF DOROGOBUZH

In the article, ethnic features on the skulls from Old Russ town of Dorogobuzh are examined. Two craniological methodic have been used: craniometry and cranioscopy. It has been denoted that after East Slavic tribes' craniological types classification by T. Alekseeva male joint sample can be referred to mezodolichocranic relatively wide-faced type where the tribes of Tyvertsi, Ulychi and Drevlyany belong. In its turn, after classification of craniological types by T. A. Rudych mezocranic female group belongs to the circle of Polyanians. After discrete-varying features when male and females are examined together, after the analyses of the main components the similarity of investigated group to the skulls from the territory of Polans is revealed.

Key words: craniology, anthropology, cranioscopy, archeology, Dorogobuzh.